

RADIOAKTIV ELEMENTLARNING YEMIRILISH DAVRIDA KIMYOVIY VA FIZIKAVIY JARAYONLARNING SODIR BO'LISHI

Mohinur Normurodova Mamarasulovna

Yulduz Abdullayeva Sherboyevna

Qarshi shahri IIV Qashqadaryo akademik litseyi

Kimyo fani o'qituvchilari

+998887669291/+998973158308

ANNOTATSIYA

Radioaktivlik vaqtida yadro bir holatdan ikkinchi holatga o'tadi, bu bilan yadro o'z tarkibida bo'lgan va radioaktivlik vaqtida vujudga keluvchi zarralar (masalan: alfa, proton, beta, ...) yengil yadrolar hamda fotonlarni chiqarishi mumkin. Buning natijasida yemirilayotgan yadrolarning tarkibi yoki ichki energiyasi o'zgaradi. Radioaktivlik tabiiy sharoitda ro'y berib qolmay, uni sun'iy yo'l bilan ham hosil qilish mumkin. Ammo ikkala radioaktivlik orasida farq yo'q. Radioaktivlik qonunlari radioaktiv izotopning qanday olinishiga bog'liq emas. Radioaktivlik yadroning ichki xususiyati bo'lib, har bir yadro o'ziga xos yemirilish turi, intensivlikka ega. Radioaktivlik xususiyati tashqi ta'sirlarga (temperatura, bosim, elektr yoki magnit maydon) bog'liq emas. Ko'pgina radioaktiv yadrolar nishon yadroni turii tezlashtirilgan zarralar bilan bombardimon qilishlik bilan hosil qilinadi. Dastlabki radioaktiv nurlanishlartahlili tabiiy radioaktivlik vaqtida alfa, beta zarralar va qisqa to'lqinli gamma fotonlar chiqishini ko'rsatdi. 1939-yilda G.N.Flerov, K.A.Petrjaklar og'ir yadrolarning ($A = 240$) o'zo'zidan ikkita o'rtacha yadroga bo'linishligini kashf etdilar.

KIRISH

1985-yilda Dubna va Amerika fiziklari Ne yemirilishni kashf etdi. Radioaktiv yemirilish saqlanish qonunlarining bajarilishi bilan ro'y beradi. Radioaktiv yemirilish statistik xususiyatga ega bo'lgan jarayondir. Yemirilayotgan yadrolardan qaysi birini qachon yemirilishini ayta olmaymiz. Lekin vaqt birligi ichida nechtasi yemirilishini aniqlash mumkin, Shuning uchun radioaktivlikni yemirilish ehtimoligiga ko'ra, o'rganish mumkin. Radioaktiv yadrolar qarimaydi, yoshga ega emas, yemirilish intensivligi vaqt birligida yemirilgan yadrolar soniga bog'liq. Vaqt birligida yemirilayotgan (dN) radioaktiv yadrolarning soni shu radioaktiv yadrolarning umumiy soni N ga proporsional. Masalan, dt vaqt oralig'ida dN ga kamayayotgan bo'lsa: $-dN = A N dt$.

Aktivlik birligi qilib Sf sistemas ida bekkerel (Bk) qabul qilingan: $I_{Bk} = I_{yemirls}$. Hosilaviy birliklari kyuri (Ku), rezerford (Rd): $I_{Ku} = 3,7 \cdot 10^{10} Bk$, $I_{Rd} = 106 Bk$.

Tajribada radioaktiv manba yarim yemirilish davrining katta yoki kichikligiga ko'ra, turlicha uslublar qo'llaniladi. Masalan, aktivlikning pasayishi ($T_{1/2}$ soat, kun, oylarda bo'lsa), qisqayashovchi bo'lsa, hosil bo'lgan ion toklariga ko'ra, radiometr, mos tushirish usullari va h.k. Radioaktivlik hodisasining eng ajablanarli tomoni yadro ta'sirlashuv vaqtiga nisbatan juda katta kechikishidir. Haqiqatan ham yemirilishlarning barcha turlari yadroda kechadi. Ma'lumki, yadro kuchlari uchun ta'sirlashuv vaqti -- 10^{21} s, lekin radioaktiv yemirilish davri esa 10¹⁰ yillar (Masalan: ²³⁸U uchun $T_{1/2} = 10^{10}$ yil, bu ¹⁰¹⁷S) bo'ladi. Ya'ni mUyadrosidan chiquvchi azarra yadroda 10³⁸ marotaba aylanadi, navbatdagi ¹⁰³S+1 aylanishda yadrodan chiqishi mumkin ekan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODIKASI

Radioaktiv yemirilishlarda nurlanishlarning kechikishi quyidagi sabablarga ko'ra, deb qaraladi: 1) Zaryadli zarralar yadrodan chiqishda kulon to'sig'iga uchrashligi. (Kulon to'sig'i og'ir yadrolarda ~30 MeV, yemirilish energiyasi -- 4 MeV. Klassik fizika qonunlari bo'yicha yadrodan zarra chiqishi mumkin emas, kvant mexanikasi bo'yicha zarra to'siqdan sizib o'tishi mumkin). 2) Radioaktivlik kuchsiz ta'sirlashuvga ko'ra, ro'y berishi (Yadroda hetayemirilish kuchsiz ta'sirlashuvga ko'ra, amalga oshadi, shunga ko'ra, yadro ta'sirlashuvdan kuchsiz ta'sirlashuv necha marta kechik bo'lsa, yemirilish vaqti shuncha marotaba kechikadi). 3) Yemirilish energiyasining kichik bo'lishi radioaktivlik vaqtini kechiktiradi. (Masalan, yuzta nuklonli $A = 100$ yadro uyg'onish energiyasi 10 MeV bo'lsin. Har bir nuklonga 0,1 MeV to'g'ri keladi, bu energiya solishtirma bog'lanish energiyasidan kichik, lekin hamma uyg'onish energiyani birorta nuklonga berishi, bu bilan nuklon chiqib ketishi ehtimoligi bor). 4) Radioaktiv yadro va mahsul yadrolar kvant xususiyatlarining (spin, juftlik, orbital moment, ...) keskin farq qilishi. Masalan, dastlabki yadro hlll2 holatda, mahsul yadro Sll2 holatda bo'lsin, bunda dastlabki yadro uchun $I = 1/2$, $I = 5/2$, $P = -1$, mahsul yadrouchun $I = 1/2$, $I = 3/2$, $P = +1$, $I = 5/2$, $I = 7/2$ juftlik o'zgaradi. Demak, spin, orbital moment, juftlik saqlanmasligi yemirilishni taqiqlaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alfa-yemirilish yadroviy kuchlar ta'sirida barcha saqlanish qonunlarining bajarilishi bilan ro'y beradi. Alfa zarralar xossalarini o'rganish zatyadi $Z = 2$, massa soni $A = 4$, bog'lanish energiyasi $E = 28$ MeV, spini $J = 0$, magnit momenti $J = 0$ bo'lgan yalang'och geliy atomi ekanligini ko'rsatdi. Tabiiy radioaktiv alfa-yemirilish faqat davriy sistemaning oxiridagi $Z > 82$ vismutdan keyinjoylashgan og'ir element izotoplarida kuzatiladi. Sun'iy ravishda nuklonlar soni $A = 140 - 160$ sohada yotuvchi nodir yer elementlarida ham alfa aktiv izotoplar hosil qilinadi. Alfa-yemirilgan yadro

zatyadi !l. $Z = 2$, massa soni !l. $A = 4$ ga kamayadi, davriy sistemada ikki katak oldinga siljiydi.

Alfa-yemirilish energetik jihatdan mumkin bo'lishi uchun ushbu shart bajarilishi lozim: $M(A,Z) > M(A-4,Z-2) + M(^4\text{He})$,

ya'ni dastlabki ona yadroning massasi (energiyasi) hosilaviy yadro va alfa-zarra massalari (energiyalari) yig'indisidan katta bo'lishi kerak. Energiyalar farqiga Q - yemirilish energiyasi E_0 deyiladi. Yemirilish energiyasi bo'laklarga (α -zarra va hosilaviy yadrolarga) kinetik energiya berishga sarf bo'ladi.

Alfa spektr nozik strukturasi hosilaviy yadroning uyg'ongan holatlari va energiyalarini, ya'ni yemirilish sxemasini aniqlash imkoniyatini beradi. Alfa-spektr nozik strukturasi Q -energiyasi yemirilish energiya qiymatiga mos kelsa, qolgan α -zarra .. - zarralar energiyalari mos ravishda uyg'onish energiya qadar kechik chiqadi. Ba'zi hollarda o'tish alfa-yemiriluvchi ona yadroning uyg'ongan holatidan hosilaviy yadro asosiy holatiga yemirilish bilan ro'y berishi mumkin. Bu alfa zarralar kinetik energiyasi uyg'onish energiyasi qadar katta bo'ladi.

3) Alfa-zarralar intensivligi energiyasiga bog'liq bo'lib, energiyasi ortishi bilan intensivligi keskin osha boradi. 4) Tabiiy radioaktiv izotoplardan chiquvchi α -zarralar energiyalari $4 \text{ MeV} < T_0 < 9 \text{ MeV}$ oraligida, bu yadrolarning yarim yemirilish davrlari $T_{1/2}$ esa $3 \cdot 10^{-7} \text{ s} < T_{1/2} < 510 \text{ yil}$ oraligida. Alfa-zarralar kinetik energiyalari nisbati 2,5 marta o'zgarsa, yarim yemirilish davrlari nisbati 1024 marotaba o'zgaradi. Lekin shunday katta farq bo'lishiga qaramasdan alfa-yemirilish davri bilan energiyasi o'rtasidagi aloqadorlik mavjud. Alfa-zarra energiyasi 1 % kamaysa, yarim yemirilish davri 10 marotaba ortadi, agar energiya 10% kamaysa yarim yemirilish davri 2-3 tartibga o'zgaradi.

XULOSA

Ma'lumki, qobiqli modelga ko'ra, 126 va 82 sonlari to'ldirilgan neytron va proton qobiqlariga to'g'ri keladi; to'ldirilgan neytron va protonlariga ega bo'lgan yadrolar qO'shni yadrolarga nisbatan eng katta bog'lanish energiyasiga ega bo'ladi. Shuning uchun ana shu yadrolarning alfa-yemirilishida maksimal energiya ajralib chiqadi (Magik sonlarga to'g'ri keluvchi yadrolarda bog'lanish energiya katta massasi kechik dastlabki α -yemiriluvchi yadro magik yadro bo'lsa, hosila yadro massalari farqi ortadi, bu esa yemirilish energiyasi ortishi ga o'z navbatida alfaenergiyasi ortishi ga olib keladi).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. T. M. MO'MINOV, A. B. XOLIQULOV, SH. X. XUSHMURODOV
ATOM YADROSI VA ZARRALAR FIZIKASI